

ИНОВАЦИЈЕ У СРПСКОХРВАТској ФРАЗЕОЛОГИЈИ*

ЈОВАН КАШИЋ

Филозофски факултет, Нови Сад

UDK 808.61/62-3:808.61/62-024

Изворни научни рад

Примљен: 15. априла 1983.

Прихваћен: 21. априла 1983.

Српскохрватски језик располаже веома богатим лексичким фондом, што, поред осталог, потврђују и тако обимни речници као што су *Рјечник хрватскога или српскога језика* Југославенске академије знаности и умјетности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности или по обиму знатно мањи *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске и (делимично) Матице хрватске. Иако се у последња два речника, уз одговарајуће речи као одреднице, посебно наводи и фразеологија, још увек нам недостаје потпуније сазнање о обиму фразеологије у српскохрватском језику и лексикографска дела којима би у задовољавајућој мери била репрезентована само фразеологија нашега језика.¹ Проучавање фразеологије српскохрватског језика, некако, као да је у сразмери са њеном лексикографском обрадом, што значи да смо и у овом подручју врло близу самом почетку послова и да озбиљнија истраживања у овој области заправо тек предстоје.²

Фразеологију једног језика, упрошћено говорећи, чине устаљене везе речи са значењем различитим од оног које те исте речи имају у самосталној употреби. Ове »устаљене везе речи«, фразеологизми, веома су изражајно средство језика уопште, а посебно књижевног.

* Рад је прочитан на X конгресу славистичких друштава Југославије, одржаном у Струги од 6. до 10. октобра 1982. године.

¹ У међувремену изашао је из штампе *Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика* (Загреб, 1982) Јосипа Матешаћа. Фразеолошка грађа српскохрватског језика у великој мери је присутна и у следећим лексикографским делима: Павица Мразовић и Ружица Приморац, *Немачко-српскохрватски фразеолошки речник*, Београд 1981, и Татјана Кораћ и др., *Руско-хрватски или српски фразеолошки рјечник*, Загреб 1979 (први дио), као и *Мали рјечник хрватско-српских фразеолошких израза и њихових еквивалената у немачком језику — Фразеолошки минимум* (Минхен, 1980); (напоредни наслов на немачком Jürgenа Petermanna и Stefana Rittgassera.

² Последњих година фразеологија све више улази у круг интересовања наших језичких стручњака; овом проблематиком су се бавили или се и сада баве, поред осталих, Берислав Николић, Stefan Rittgaser, Антица Менац и Драгана Мршевић.

Стога проучавање фразеологије и у књижевном језику и у језику појединих писаца пружа могућности за разноврсна истраживања, првенствено у лексичко-семантичком и функционално-стилистичком погледу.

Фразеологизми се, по правилу, употребљавају са устаљеним значењем и у устаљеној форми, не мењајући приликом употребе ни лексички састав ни морфолошке или синтаксичке односе између речи које фразеологизам сачињавају. Често се, међутим, писци слободније односе према овим »устаљеним језичким средствима«, употребљавајући их са значењем нешто друкчијим од уобичајеног, уносећи извесне измене и њихов лексички састав, мењајући синтаксичке односе између појединих делова фразеологизма или на који други начин мењају састав фразеологизма. Оваквим изменама писци не само да добијају изражајнија и експресивнија средства, чији се утисак на читаоца повећава у складу са степеном неуобичајености и непредвидљивости израза, него доприносе и богаћењу фразеологије. Наравно, пишчеве измене, без обзира на то на ком се нивоу јављају, не смеју достићи степен којим би било доведено у сумњу значење, односно разумљивост фразеологизма у новој, измењеној верзији.³

Појава иновација у фразеологији и њихово проучавање интересантни су и стога јер показују у коликој је мери фразеологизам присутан у свести читалаца (слушалаца). Употребљавајући недовољно познате изразе, уосталом као и речи, аутор ризикује да његов текст изгуби на разумљивости, па и привлачности за читаоца. Наравно, тај ризик постаје већим уколико аутор прекраја израз, дајући му лексички састав друкчији од уобичајеног или му мењајући синтаксичку структуру.

За ову прилику прикупљен је извештајни број примера из дневне штампе и дела савремених писаца у којима се испољава настојање писца да иновирањем постојећих фразеологизама обогати изражајне могућности које му језик пружа. На основу расположиве грађе, чији ће само део бити овде цитиран, покушаћемо да опишемо поступке којима су се аутори служили у нетипичном коришћењу постојеће фразеологије.

Познато је да постоје таква фразеолошка средства која се увек и обавезно употребљавају у истом лексичком саставу, што значи да се ни једна од лексема које се јављају у фразеологизму не може заменити неком другом речју; такви су, рецимо, и изрази: *доливати уље на ватру*, *вући конце*, *кора хлеба* и велики број других. Иако би овакви фразеологизми морали увек бити употребљени у истом лексичком саставу, уочава се да писци — изгледа чак врло радо — и у таквим изразима замењују једну од очекиваних лексема другом.

³ Крајем 1982. год. у XXV књизи (свеска 2) Зборника за филологију и лингвистику објављен је рад Владиславе Петровић, *Неки типови трансформација фразеолошких израза у језику новина*, у којем се, у основи иста проблематика, разматра на материјалу ексцерпираном из дневне штампе.

неуобичајеном. Да би оваква супституција била могућа, неопходно је да буду испуњена бар следећа два услова: прво, да речи које се замењују припадају истом значењском кругу и да су бар у извесној мери синонимичне, да им се значења »преклапају«. У прикупљеним примерима реч која се замењује имала је увек шире, општије значење од речи којом је супституирана. У значењски потенцијал, рецимо, речи *ватра* укључује се све оно што се јавља приликом горења (материја која сагорева — *дрво, слама* и сл., затим *пламен, дим, жар*). Од свих »компонената« *ватре* једино се речју *пламен* може симболизовати цео процес, што је створило и могућност замене речи *ватра* речју *пламен* и у фразеологизму, као што се то види из примера:

- У Бакићу је осетио сенку презира према Страшном Старцу, те је стога хтео, више као свој прилог њиховој завађености, да *долије уље на пламен*

(Марков, Смутное време 2, 344)

Заменом ових двеју речи цела слика добија на живости, постаје динамичнијом и упечатљивијом.

Истоветан је однос и између речи *хлеб* и *погача*; прва од наведених речи ужег је значења, дефинише се помоћу прве (»округао и пљоснат хлеб, пшенични хлеб обично од бесквасног теста« — РМС), а такви семантички односи између ове две речи омогућавају њихово супституишање у фразеологизму какав се налази у примеру:

- Носила је с теретом патње своју неплодност, а временом је [удовица], без мужа и заштите, ради *коре погаче* примала намернике...

(Марков, Смутное време 2, 12)

У нашем језику, међутим, постоји израз *кора хлеба* са значењем »основно за живот, за опстанак« (РМС), а заменом речи *хлеб* речју *погача* добија се израз којим се далеко експресивније истиче беда у којој је ова личност живела него да је употребљена уобичајена веза »*кора хлеба*.«

На сличан начин семантичка блискост речи *конац/нит* и *владика/поп(иште)* омогућила је модификацију веома познатих израза, које у новом, измењеном виду сусрећемо у примерима:

- Сви... мисле да од њихове воље тобоже зависи какав ће живот да воде, а оно неко је већ — Бог подсмешљив и поспрдљив — *повукао нит*

(Марков, Смутное време 2, 313)

- ...*ко те пита брије ли се* оно *попиште* бручкави молабник Стефан.

(Марков, Смутное време 2, 343)

У оба случаја се уместо уобичајенијих и очекиваних речи *конац* и *владика* појављују експресивније, и ситуацији примењеније, *нит* односно аугментативно-пејоративно образовање *попиште*.

Један од начина иновирања фразеологизама представља испуштање једне или више компонената. Овакве елиптичне фразеологизме читалац (слушалац) може разумети само ако се ради о изразима који су у пуној форми веома уобичајени и познати, па је стога и испуштени део сасвим предвидљив: немогуће је место њега претпоставити било коју другу реч или групу речи. Због тога што је испуштени део израза максимално предвидљив, фразеологизам и у елиптичној форми може да сачува значење, као што то потврђују и ови примери:

— ... спавао је, го као од мајке, у великом племићком крвету

— *пун* смо слабости *више него* *ипак*.

(Марков, Смутное време 2, 78)

У првом фразеологизму изостављен је само трпни придев *рођен*, а у другом је изостављена именица *коштица*, али су извршене и неке измене у структури израза — док је у стандардном лику фразеологизам уобичајен са придевом у позитиву у наведеном примеру употребљен је компаратив са поредбеном речју *него* уместо *као*, која се налази у основном изразу.

Примера за сличан поступак могло би се наћи доста; поменућемо само неколико врло распрострањених као што су:

— ... прве ласте ...

(Политика, 24. I 1977/11)

— ... тресла се гора ...

(Политика 20. I 1977/7)

— ... ко истину гуди, гудалом га ...

(Политика, 4. I 1977/7).

Елиптичан је израз и у следећем примеру:

— Поп Сремац се не узбуђује. Нагиње се к мени и шапуће ми да су *Власи* ко *ораси*. Не треба их се бојати.

(Марков, Смутное време 2, 273).

У овом случају, међутим, није постигнут жељени ефекат јер је израз и у пуном облику недовољно познат.

Иновирање фразеологизма заменом лексема не сме задирати у значење самог израза, до чега је дошло приликом замене глагола (*о*)*прати* глаголом (*о*)*трести*, па познати фразеологизам (*о*)*прати руке* добија друкчији вид:

— ... седе .. као да је ... свршио веома важан посао и сад му још једино преостаје да *отресе руке*.

(Марков, Смутное време 2, 32)

Истина, замена глагола *опрати* глаголом *отрести* сасвим одговара контексту, али је значењско преклапање ових глагола веома »танко« и није довољно да фразеологизам са овим новим глаголом задржи раније значење.

Измене у оквиру постојећег фразеологизма могу се тицати и замене постојећих, уобичајених облика другим формама насталим од исте основе. Тако је, рецимо, уместо глагола имперфективног вида у изразу »беспослен поп јариће крсти« забележен и имперфективизовани глагол изведен од исте основе у примеру:

- Видео је он и шта у књизи лише и не би имао душе да поништава докраја смисао написаних речи. Чак би једна изрека могла да се односи и на непознатог али залудног калуђера [што ту књигу чува] која каже да *беспослени поп и јариће крштава*.

(Марков, Смутное време 2, 50)

Исти израз нашао се далеко више измењен, али са задржаним имперфективизованим глаголом, нпр.:

- Разговор с човеком који је скренуо памету и вуче са собом некакве књижурине, за њега је бесмислен. Уосталом... увидео је да би му се приписивало како је *беспослен и јариће по Угарској крштавао*.

Као што се види из наведеног примера, промене су далекосежне: изостављен је агенс, чија је употреба у стандардном фразеологизму обавезна, одредба уз именицу у вези *беспослен поп* постала је у модификованом виду фразеологизма именским делом предиката, а цео израз је уместо једном реченицом исказан са две реченичне структуре.

Својеврсну еволуцију у промени фразеологизма можемо пратити на следећим примерима:

- ...пси болно засквичаше и *подвише реп под ноге*
(Марков, Смутное време 166)
- ...ко је једанпут добро бијен, тај постаје *нас подвијена репа*
(Марков, Смутное време 105)
- Кад јој [жени] опсује бога босанског... она *подвије реп*... па се суноврати у доње одаје.

(Марков, Смутное време 69)

где се од конкретне ситуације, преко поређења са њом (у другом примеру), до замене именице којом се означава агенс добија фразеологизам.

Иновације у употреби израза често и у другим случајевима на различите начине задиру у промену синтаксичких односа, на пример:

- Рекао му је... име... а кад је сазнао, таки тражи и презиме, затим до *ситних црева* причу о оцу и мајци,

(Марков, Смутное време 115)

где је изостављањем предлога *у* избегнута редупликација предлога, али је изостављање овог предлога условило промену падежног облика у постојећем фразеологизму. Променом предлога условљена је модификација фразеологизма и у следећем примеру:

— ... Вешелењи [би] ... под условом да буде искрен до нај-
већих дубина своје душе, испао сасвим другачији него што
га он, Литерата види

(Марков, Смутное време, 310)

Као што потврђује Речник српскохрватског књижевног језика, из-
раз у свом основном лику гласи из дубине душе (срца), а потврде
наведене за његову употребу показују да се он употребљава уз гла-
голе говорења; у израз се не може инкорпорирати детерминатив уз
именицу у генитиву. Наведени пример показује да је аутор прили-
ком употребе овог израза извршио више модификација: предлог из
замењен је предлогом супротног значења до, уз именицу у генити-
ву додата је одредба, а сингуларска форма управне именице заме-
њена је плуралском.

Израз се може измени и тако што ће се у њега унети одред-
ба, која иначе није обавезни члан фразеологизма; познати израз
притерати уз дувар (зид) употребљава се без одредбе којом би се
означило средство, док се у примеру који следи иновација огледа
управу у навођењу такве одредбе:

— Притеран уз дувар разлозима и самоодбранама признаје
напокон...

(Марков, Смутное време 163)

Модификација израза може се извршити и тако што ће глагол
као управна реч бити замењен глаголском именицом, тако да се
уместо вербалне конструкције добија номинална, као што је то учи-
њено у следећим примерима:

— ... кланице... постају свесне да неповезаност са сировинс-
ком базом значи... сечење грање на којој саме седе...
(Политика, 24. I 1977/11)

— Грех је основа за процват женског тела. Изгледа да сазна-
ње о грешности, да свесно брање забрањеног воћа, дају же-
ни некакву прикривену али ипак наслућену расцветалост.
(Марков, Смутное време, 398)

Вишеструка иновација фразеологизма извршена је и у при-
меру:

— Ето им сад нек се наберу зрелих плодова својег лакомисле-
ног сађења.

(Марков, Смутное време 415)

Уместо глагола имперфективног вида (брати плодове) употребљен
је глагол перфективног вида, уз именицу је додата одредба, које
иначе у основном облику израза нема, а глаголска именица на крају
(сађење) представља благ наговјештај контаминације наведеног
фразеологизма са познатом изреком: *Како посејеш, онако ћеш и
жетити.*

Прилично су чести случајеви који потврђују да је писцима по-
стојећа фразеологија послужила само као подстицај за стварање
одређене слике, чији делови подсећају на неки од честих и врло рас-

прострањених фразеологизама. Наравно, овакви поступци, строго узевши, не представљају више богаћење фразеолошког фонда, али их пак треба поменути јер одговарајући контекст добија своју експресивност управо тиме што код читаоца изазива асоцијације на одређени фразеологизам и његово значење. Тако је, рецимо, у овом случају:

— ... владавина [је] велико подло и лукаво умење *писисано од мајке*,

(Марков, Смутное време 2, 189)

у коме је веза *писисано од мајке* настала с ослонцем на израз *писисати с мајчиним млеком*. С ослонцем на израз *припремати ражањ*, а *зец у шуми* настала је следећа реченица:

— Свакодневно је код господара *припремао ражањ* за мене на којем ме, ево, пеку.

(Марков, Смутное време 2, 463)

Израз може бити толико разбијен да, иако су присутни сви лексички елементи који га сачињавају, ипак представља нову и семантичку и синтаксичку целину, као у примеру:

— Срце домалим прстом спасава/сламке од дављења с дављеником који се за њих ухватио/на... дну вира.

(Давичо, Прочитани језик, 83)

Очито је да је песнику за стварање цитираних стихова као ослонац послужио познати израз *дављеник се и за сламку хвата*.

Промена синтаксичких односа може бити праћена и уношењем нових лексема у посојећи фразеологизам, који постаје толико дезинтегрисан да се његови делови уклапају у две реченичне структуре:

— Стефан се... потврдно смешка кад му она већ трећи пут понавља како их је Томори позивао у Угарску. Он се само смешка. Ваљда је *нестало воде и дрва, па се магарац, чудно кад су га позвали у свадбу*.

(Марков, Смутное време 2, 141—2)

— ... чак је и њему суђено да заврши међу Расцијанима, јер се *помешао са помијама*. Зато *ће га појести свиње* уз гроктање.

(Марков, Смутное време 2, 142)

Израз може бити преточен у толико опширну слику да представља готово посебну малу причу којој је као основа послужио неки постојећи фразеологизам:

— Он је као она баба што је дала пару да се ухвати у коло, а кад је осетила да ће јој од ђускања изићи душа на нос хтела би да се пусти и плати две паре али не пуштају

(Марков, Смутное време 2, 248)

Понекад писац употреби само део израза који се тек наслуђује у контексту шире целине чији смисао, међутим, не би био јасан без ослонца на значење одговарајућег фразеологизма, исп.:

— А кад му се учини да је доста [понављао речи: 'лијан до-
лијао'] он [Вешелени] се умири, опусте руке и са уздахом
којим преваљује *тежак камен* што и њему самом ствара
бол, типичним гласом додаде...

(Марков, Смутное време 2, 307)

и

— Још није срео тако проклет народ који од непостојеће, ваз-
душне, замишљене, од пепела *саграђене куле* прави панич-
ну селидбу...

(Марков, Смутное време 2, 321)

У оба управо наведена примера присутна је лексика која асоцира
на по два фразеологизма; у првом то су: *пао ми је тежак камен са
срца и преваљити преко језика*, а у другом *куле у ваздуху градити*
и *зидати куле на песку*, где је стилски веома успешно реч *песак*
заменена речју *пепео*, очигледно с циљем да се њоме асоцира на
бројна згаришта српских домова.

Постоји врста фразеологизма чија је карактеристика не само
да се у њима увек јавља иста лексика него је обавезан увек и исти
редослед речи; покушаји да се у оваквим изразима ред речи про-
мени завршавају промашајем, као што је то у примеру:

— ... да ли вреди вера која је прихваћена *из гола страха за
живот*

(Киш, Гробница за Б. Давидовича, 122)

Променом редоследа речи у изразу *страх за голи живот* придев *голи*
постао је одредбом именице *страх*; значење ових речи је, међутим,
такво да се оне не могу међусобно комбиновати.

До сада навођени примери показали су да се писци у нејед-
накој мери служе фразеологијом која им стоји на располагању, па
је, стога, и разумљиво што су и потврде са иновирање израза честе
у делима неких аутора, док се код других сасвим ретко налазе. Бу-
дућа истраживања треба да покажу да ли се у појединим случаје-
вима ради о карактеристикама пишчевог језика уопште или је у
конкретном случају његов поступак условљен карактером дела, пре
свега његовом тематиком.

Мада по обиму прилично скромна, грађа којом у овом тренут-
ку располажемо довољно убедљиво показује да се и књижевници и
новиinari не само често служе постојећом фразеологијом него и да
су склони да је мењају у тежњи да је више прилагоде потребама
текста и учине је стилски, и функционално, уопште, сврсисходни-
јом.

При том се писци служе различитим поступцима: замењују
лексема једну другом, мењају морфолошку и/или синтаксичку струк-
туру (или и једну и другу), скраћују фразеологизме или их, пак,
проширују уношењем нових лексема, или, опет, контаминирају по-
стојеће фразеологизме. Нису ретки ни случајеви у којима је израз

толико дезинтегрисан да се његови елементи уклапају у знатно шири контекст служећи као основа за стварање стилске фигуре или целе слике.

LES INNOVATIONS DANS LA PHRASÉOLOGIE DE LANGUE SERBOCROATE

L'auteur de ce travail traite des innovations phraséologiques dans le serbocroate, introduites par des écrivains modernes, et constate que ceux-ci pratiquent des procédés différents: remplacent un lexème par un autre, transforment la structure morphologique et/ou syntaxique, réduisent ou élargissent des phraséologismes, contaminent des phraséologismes déjà existants.